

Засновник:

Київський університет імені Бориса Грінченка

Засновано у 2015 році. Виходить двічі на рік

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 21908-11808Р від 23.02.2016 р., видане Міністерством юстиції України

Рекомендовано до друку Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 5 від 25 травня 2017 р.)

Науковий журнал «Київські історичні студії»
внесено до переліку фахових видань з історичних наук
(наказ Міністерства освіти і науки України від 13.03.2017 № 374)

Головний редактор:

Віталій Щербак, доктор історичних наук

Редакційна колегія:

Віталій Михайловський, доктор історичних наук (заступник головного редактора);
Оксана Салата, доктор історичних наук (заступник головного редактора);
Валентин Голубев, доктор історичних наук (Республіка Білорусь);
Василь Марочко, доктор історичних наук;
Мирослав Нагельський, доктор габілітований (Республіка Польща);
Януш Смолуха, доктор габілітований (Республіка Польща);
Ігор Срібняк, доктор історичних наук;
Ігор Тарнавський, доктор історичних наук;
Сергій Троян, доктор історичних наук;
Марина Будзар, кандидат історичних наук (відповідальний секретар);
Олег Іванюк, кандидат історичних наук;
Олександр Бонь, кандидат історичних наук;
Євген Ковальов, кандидат історичних наук;
Сергій Савін, кандидат історичних наук.

Київські історичні студії : наук. журнал / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; редкол.: Щербак В.,
К38 Михайловський В., Салата О., Голубев В. [та ін.] — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. —
№ 1 (4). — 148 с.

ISSN 2524-0749 (Print), ISSN 2524-0757 (Online)

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)

© Автори публікацій, 2017

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2017

УДК 94(477-25)
ББК 63/3(4Укр-2Київ)

Геннадій Надтока

УЧАСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ДІЯЛЬНОСТІ ЧОРНОСОТЕННИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлено діяльність монархічних чорносотенних організацій в Україні початку ХХ ст. Йдеться, зокрема, про Союз руського народу, «Двуглавий орел» та інші реакційні утворення, що діяли під керівництвом не тільки шовіністично налаштованих політичних партій, а й Російської православної церкви. Розкрита сутність пропагандистської діяльності чорносотенних організацій та їхня участь у погромах, спрямованих проти національних меншин.

Ключові слова: Російська імперія, Російська православна церква, українські землі, чорносотенні організації, Союз руського народу, «Двуглавий орел», монархічна ідеологія, шовінізм, погроми.

Остаточне зрощення Російської православної церкви (РПЦ) з державою, що відбулося під час Першої російської революції (1905–1907), спричинило подальшу деградацію панівної церковної інституції імперії й поглиблення її розколу з народом. Послідовно сповідуючи формулу «православ'я — самодержавство — народність», РПЦ утвердила за собою статус основного рупора і захисника монархії. Показово, що цезарепапізм, як і похідна від нього безумовна підтримка православною церквою внутрішньої політики держави, отримали однозначно негативну оцінку в дореволюційній, радянській та новітній історіографії, включно з українською¹.

Український напрям російської православної місії на початку ХХ ст. не обмежувався відкритою пропагандою «триєдиноросійства». Існували й завуальовані канали, користуючись якими церковні структури транслювали російську ідеологію у південно-західні єпархії імперії. У цьому контексті особливе місце належало напівцерковним чорносотенним організаціям: Російській монархічній партії на чолі з архіпастирем Іоаном Кронштадтським, Союзу руських людей, поміж інших засновників якого виділявся архієпископ Анастасій², Союзу руського народу (СРН), створеному після 1905 р. А. Дубровіним. Слід зазначити, що остання, перемістившись на терени України (1906), знайшла у місцевому церковному середовищі благодатний політичний ґрунт.

Активізація курсу на збереження єдиної російської держави з неподільною православною церквою закономірно збіглася в часі з загостренням міжнаціональних відносин та новим піднесенням українського, польського, грузинського та інших національних рухів. Вибрана чорносотенними структурами тактика подолання останніх передбачала поглиблення політики русифікації. Популяризуючи свою програму, керівник Головної ради СРН доктор А. Дубровін, зокрема зазначав: «Проти Православної Росії підготовлено змову. Точиться боротьба з засадничими основами, на яких тримається Російська земля: з православ'ям, самодержавством і Руською народністю». У тій змові, на думку А. Дубровіна, взяли участь три групи «ворожих державі сил». До першої належали підкорені Росією іноземці, що намагалися посісти у ній панівне становище. Другу групу складало єврейство, котре «розбещує та нищить нації, серед яких поселяється». Нарешті, до третьої групи належали «найгірші з усіх — російські зрадники, котрі служили ворогам Росії за особисті вигоди»³.

У цьому конгломераті супротивників «російської ідеї», визначених на основі не тільки етнічних, але й політичних критеріїв, важливе місце посідало й українство, яке, на думку «союзників», «гострим мечем ворожнечі... розсікало на нерівні половини населення 150-мільйонної імперії»⁴.

Реакційні засади СРН набирали додаткової ваги із залученням до монархістської організації православного духовенства. Цей процес бурхливо проявив себе на Правобережжі, де багатоманітність національних та релігійних форм

¹ Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы. — М., 1906; Крылев И.А. Русская православная церковь в первой четверти XX века. — М., 1982; Зінченко А.Л. Благовістія національного духу. — К., 1993.

² Ростов Н. Духовенство и русская контрреволюция конца династии Романовых. — Б. м., 1930. — С. 58–59.

³ Почаевские известия. — 1908. — 28 января.

⁴ Там же. — 1908. — 2 января.

помножена на соціальну напругу, давала для того достатньо підстав.

Як справедливо зазначав дослідник Ю. Самойлович, своєрідною фортецею російського імперіалізму стала волинська Почаївська лавра. Вона однією з перших у Росії (у серпні 1906 р.) заснувала регіональний Союз руського народу. Микола II, який згодом став почесним патроном цієї організації, надіслав архимандриту Віталію телеграму. Імператор вітав створення СРН, метою якого було збереження монархії та цілісності Росії⁵. Показово, що Святий синод, який у травні 1906 р. заборонив священикам навіть у проповідях торкатися політичних подій⁶, не відреагував на безпосереднє залучення духовенства до політичного руху.

Основну ідеологічну підтримку чорносотенцям забезпечувало чернецтво. Своїх представників у лавах СРН мала більшість монастирів України. Ця тенденція стала помітною навіть на відносно спокійному в національному сенсі південному сході України. Одним із могутніх форпостів цієї організації став тут Святогірський монастир, ченці якого надсилали свої пожертви та телеграми підтримки в редакцію центрального органу «союзників» — газету «Русское знамя»⁷.

Однак організатори монархістського об'єднання залишалися невдоволені ставленням до себе священнослужителів. На їхнє переконання, основна частина духовенства все ж засуджувала ідеологію войовничого шовінізму. Так, у березні 1908 р. під час «патріотичних» урочистостей у місті Чудново Житомирського повіту четверо пастирів відмовилися приєднатися до хресного ходу від 11 сіл, а священник Троїцької церкви не дозволив їм увійти в храм, вимагаючи дозвіл від архієрея. І лише біля Петропавлівської церкви, як писали «Почаевские известия», назустріч чотиритисячному ходу вийшов місцевий православний отець⁸.

Подібні ситуації виникали і в інших епархіях, зокрема в Херсонській. Місцеве населення виявляло певну байдужість до СРН. «У нас, — писав херсонський благочинний, — хіба що десяток парафій заявили про захист влади російського Царя, священики відмовляються поширювати серед пастви «патріотичну російську літературу», до затьмарення зачитуючись «Звоном» та «Домашнім університетом»»⁹.

Сподіваючись заручитися кадровою підтримкою з боку духовенства, «союзники» здійснювали

постійний тиск на вищу церковну ієрархію. Перші його прояви мали місце в Києві у 1907 р., коли за наполяганням «патріотів» митрополит Флавіан санкціонував «союзницькі» молебні за російське самодержавство в Печерській лаврі¹⁰. А весною 1908 р. у Синод було відправлено звернення СРН з проханням дозволити в усіх церквах скринькові збори на потреби організації. Таку процедуру передбачалося здійснювати чотири рази на рік: на свято Казанської Божої Матері, у день Покрови Пресвятої Богородиці, під час святкування Святого Георгія Победоносця та на Великдень¹¹.

З метою розширення пропаганди єдиноросійської національної ідеї в Україні поступово формувалася ціла мережа «патріотичних» громад. Чернеча преса закликала вступати до монархістських об'єднань, «відданих справі освічених осіб, здатних наставляти, розтлумачувати, розвивати й підтримувати в народі ідеї СРН, формувати його нові філії, а також виступати посередниками у відносинах між місцевими відділами та Почаєвом». Звернення з цього приводу до Київської духовної консисторії на початку 1908 р. мало наслідки — духовенству було запропоновано визначити свого представника в кожний округ¹².

Збори, присвячені обранню священиків на керівні посади у благочинні округи Союзу руського народу, розпочалися в січні 1908 р., а один із перших мандатів отримав пастир з Кременецького повіту Йосип Чайковський. До початку березня своїх провідників мали округи Житомирського повіту, серед яких священник с. Глубочок В. Балковський, пастир с. Кричильське Ровенського повіту В. Селецький та інші. Загалом своїх духовних наставників отримали 10 округів СРН¹³.

Кожен із новообраних одержував від Головного управління статут, програму та посвідчення члена СРН, мав право вільно відвідувати парафії, «вчити народ з церковної кафедри», збирати церковні сходи та розраховувати на допомогу місцевих волосних органів. Характерною слід вважати й ту деталь, що відкриття нових філій Союзу руського народу проголошувалося головною функцією православного духовенства¹⁴.

У лютому 1908 р. СРН зважився на вирішальний крок — було порушено клопотання перед Святим синодом про надання ним дозволу «православному духовенству вступати до «Союзу»». Слід зазначити, що вища церковна інстанція не наважилася відкрито стимулювати «злиття»

⁵ Самойлович Ю. Українська церква на послугах національної контрреволюції // Революція й релігія : зб. ст. — Харків — Київ, 1930. — С. 202.

⁶ Церковная газета. — 1906. — 11 июня.

⁷ Почаевские известия. — 1908. — 16 октября.

⁸ Там же. — 1908. — 7 марта.

⁹ Там же. — 1908. — 27 июня.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 296. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 27.

¹¹ Почаевские известия. — 1908. — 8 марта.

¹² Там же.

¹³ Почаевские известия. — 1908. — 5 марта.

¹⁴ Там же.

чорносотенної й церковної організацій. Беручи до уваги, що чинними правилами заборонялося особам духовного відомства брати участь лише в протидержавних та протицерковних партіях, Синод визнав можливим надати єпархіальним преосвященим право на власний розсуд дозволити і благословляти участь підвідомчого духовенства в діяльності СРН та інших монархічних об'єднань, «якщо статuti та функціонування таких товариств залишалися у згоді з настановами православної церкви і служили на благо Вітчизни»¹⁵.

Справі збирання «російських патріотичних сил» великою мірою сприяли чорносотенні з'їзди. Один із таких форумів, що відбувся у жовтні 1906 р. у Києві, вітав митрополит Флавіан Городецький, назвавши його делегатів «представниками великого православного ополчення». Показово, що свою пошану до всеросійського збирання реакціонерів засвідчили російський та германський монархи¹⁶.

Відкрився з'їзд молебнем, здійсненим Флавіаном у соборному співслужінні з єпископами Платоном і Агапітом, архимандритами Амвросієм та Назарієм, протоієреєм Преображенським і численним міським духовенством. Протоієрей Ф. Васютинський підніс з'їзду ікону від Чернігівського Союзу руського народу. Саме йому належала й пропозиція щорічного збору представників СРН на день Покрови¹⁷. Великодержавні зібрання мали відбуватися на найбільш шановане українське козацьке свято.

З'їзд, що пройшов у традиційному дусі ствердження панросійської ідеї, засвідчив, на думку Київського генерал-губернатора Веретеннікова, загальне єднання навколо «російського прапора»¹⁸. Українство не без підстав вбачало у цьому серйозну небезпеку, адже Київ перетворювався на один із центрів боротьби з національно-визвольним рухом. Черговий київський форум монархічних організацій (1909) вітав активне приєднання православного духовенства до Союзу руського народу¹⁹.

Посиленню цієї тенденції на вітчизняних землях сприяла й позиція Київського митрополита. Відповідаючи на чисельні запити духовенства щодо доцільності вступу в СРН, Флавіан запевнив Київську консисторію в тому, що «патріотичний» рух відповідає ідеї збереження цілісності Російської держави на чолі з монархом, а також забезпечує підтримку православної месіанської

ідеології. Факти засвідчували, на його переконання, постійне й динамічне зростання популярності СРН в Україні. Лише у Київській єпархії в 1911 р. налічувалося 17 місцевих відділів цієї організації. На Волині ж міцність його позицій була беззаперечною. Виходячи з цих обставин, митрополит запропонував головам благочинних округів підтримувати діяльність «союзників»²⁰.

Той факт, що рекомендації митрополита були надіслані в консисторію після відповідних вказівок синоду, не може бути оцінений лише як прояв ієрархічної підлеглості. Прихильність Флавіана до Союзу руського народу проявила себе ще до синодального пояснення 1908 р. Проаналізовані показники книги надходжень та витрат Київського митрополита засвідчують, що, починаючи з червня 1907 р., він здійснював фінансування окремих відділів СРН, у тому числі й Одеського²¹. Небезпідставними є також твердження Ю. Самойловича щодо особистого почесного членства Київських митрополитів Флавіана та Володимира у Союзі руського народу²².

Те ж саме стосувалося й більшості єпископату України. Роль лідера цієї групи преосвящених належала Антонію Храповицькому, піднесення якого в церковній ієрархії розпочалося саме на Волині. Точних даних про те, яка кількість єпископів входила до складу Союзу руського народу, віднайти поки що не вдалося. Можемо послатися лише на заяву депутата II Державної думи Караулова, який сповістив з парламентської трибуни, що СРН налічував 32 єпископи²³.

Таке єднання вищих церковних чинів з організацією, яка не тільки сповідувала російську самодержавну ідеологію, але й вороже ставлення до іногородців, було підготовлене протекціоністською політикою офіційної влади. Досить згадати, що прихильний до монархістського об'єднання Микола II здійснював корегування свого політичного курсу під час періодичних аудієнцій з головою СРН А. Дубровіним²⁴.

За таких умов немало важив тиск «союзників», який відчував на собі єпископат України. Ще в 1906 р. газета «Церква і народ», повідомляла, що СРН звинувачує єпископів «...у неспівчутті патріотичній діяльності монархістів». Серед «опальних» опинились Одеський єпископ Іаков і Таврійський — Олексій. З цього приводу редакція газети зауважувала: «Нам зовсім незрозуміле гаряче бажання Головної ради "Союзу" долучити до своєї діяльності все духовенство»²⁵.

¹⁵ Почасские известия. — 1908. — 7 марта; 1908. — 29 марта.

¹⁶ Ростов Н. Указ. соч. — С. 99.

¹⁷ Там же. — С. 100.

¹⁸ Там же. — С. 102.

¹⁹ Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX — начало XX в.). — М., 1969. — С. 86.

²⁰ ЦДІАУК. — Ф. 127. — Оп. 789. — Спр. 743. — Арк. 1–2, 2-а.

²¹ Там само. — Ф. 182. — Оп. 1. — Спр. 254. — Арк. 13.

²² Самойлович Ю. Зазнач. твір.

²³ Ростов Н. Указ. соч. — С. 140.

²⁴ Там же.

²⁵ Церковь и народ. — 1906. — № 10.

Стосунки єпископа Олексія з чорносотенною організацією виявились особливо драматичними. Справжній терор проти нього розпочався звинуваченням з боку волинського архієпископа Антонія. «Союзники» вдалися до крайнощів, організувавши три замаху на його життя: у жовтні 1905 р. стріляли вночі у вікно архієрейської опочивальні; восени 1906 р. під час об'їзду єпархії була попереджена спроба підпалити будинок, в якому відпочивав єпископ; наприкінці 1906 р., перебуваючи в Севастополі, преосвященний ледве не став жертвою двох терористів, у яких «були відібрані бомби»²⁶.

Безцеремонного тиску «союзників» зазнавали навіть поважні представники державної адміністрації. Характерною у цьому відношенні стала подія у Харкові, де через зловживання кримінального характеру було закрито приміщення СРН. Ця подія викликала неприховані погрози з боку керівництва цієї організації (протоієреїв Скубачевського і Знаменського) на адресу генерал-губернатора. Архієпископ Арсеній домагався закриття справи на підлеглих з огляду на їх «видатні здібності» й «високі моральні якості»²⁷. Показово також, що скарга губернатора на голову місцевої громади Союзу руського народу Котко-Котковича, подана у Міністерство внутрішніх справ (МВС), залишилася без наслідків.²⁸

Пропаганда чорносотенним духовенством великодержавної російської ідеології набувала конфронтаційної орієнтації. Справа дійшла до створення «союзницьких» військових угруповань. Так, у 1909 р. архимандрит Віталій звернувся до віруючих з пропозицією «утворити силами почаївців постійно діючу дружину» для захисту «русских» інтересів». Лише під тиском МВС Святий синод доручив єпископу Волинському Антонію припинити публікацію «Почаевскими известиями» звернень войовничого характеру, призначивши у Почаївську лавру цензора²⁹. У червні 1909 р. за наполяганням прем'єра П. Столипіна синод погодився перетворити «Почаевские известия» у світське видання³⁰.

Проте відсторонення духовенства від засобів масового поширення русифікаторської ідеології не відповідало офіційному курсу держави та церкви. Тому налагоджена ще у 1908 р. співпраця волинських чорносотенців із спорідненим «патріотичним» товариством «Двуглавый орел»,

в тому числі й у галузі видавничій³¹, урядовими установами сприймалася вельми лояльно.

Апологетика «триєдиноросійства» сягала свого піку, коли накладалася на урочистості, пов'язані з імператорськими візитами в губернії. У 1909 р. зустріч Миколи II у Києві готували дев'ять чорносотенних організацій. Їхні представники перебували у найближчому оточенні митрополита Флавіана під час молебну у Святій Софії³².

Розпочате у Києві святкування ювілею перемоги Росії у Полтавській битві 1709 р. продовжилось у Полтаві. Глумливий для українства акт супроводжувався хресним ходом з-під Харкова. Він ніс Каплунівську ікону Божої Матері — ту саму, перед якою молився Петро I напередодні битви. У Самсонієвському храмі імператора вітало вище духовенство та представники монархічних організацій. «Під час молитви, — за словами очевидця, — лунали чарівні, чисті, дзвінкі південні голоси співаків... Виконувався прекрасний двохоровий концерт Бортнянського, напрочуд вдало підібраний батюшкою-регентом»³³. То були плоди й духовної асиміляції, тривалого розчинення українства у російському культурному середовищі.

Освячений офіційною церквою Союз руського народу помітно прискорював уніфікаційні процеси, залучаючи у свої ряди різні верстви українського населення.

Русифікаторським центром на теренах Слобожанщини став Харків. До кінця 1905 р. за підтримки православного духовенства тут функціонували гуртки «Русских женщин», «Русских студентов» та ін. Організуючи привабливі для цих категорій населення каси взаємодопомоги, СРН використовував їх у своїх виборчих кампаніях. Таким чином, наприклад, «союзники» отримали сім мандатів на Губернські збори, а члени «Союзу» професор Вязигін та протоієрей Скубачевський були обрані до Державної думи.³⁴

Проповідь великоруської консолідації, як зазначав свого часу Михайло Драгоманов, завжди виходила в Росії із спотвореної суміші ідей космополітизму та русифікації. Відому формулу Інтернаціоналу «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» дуже серйозно сприймали у вигляді: «Пролетарі всіх країн, підкорених російській державі, русифікуйтесь!» В Україні штучно створювався для цього «фабричний тип малороса»³⁵.

²⁶ Там же. — № 1; 1906. — № 9.

²⁷ Ткачуков И. Темные силы в дни первой революции и в годы реакции // Пути революции. — 1926. — № 2–3 (5–6). — С. 224–225.

²⁸ Там же. — С. 225.

²⁹ ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 857. — Спр. 312. — Арк. 126, 130, 131.

³⁰ Там само. — Арк. 130, 133.

³¹ Там само. — Ф. 127. — Оп. 790. — Спр. 331. — Арк. 1, 5; Почаевские известия. — 1908. — 17 октября.

³² Туткевич Д. Полтавское торжество и пребывание Государя Императора Николая II в Полтаве и Киеве. — К., 1910. — С. 36–37.

³³ Там же. — С. 12, 27, 28.

³⁴ Ткачуков И. Указ. соч. — С. 224.

³⁵ Драгоманов М.П. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос. — Казань, 1906. — С. 10, 19.

У цьому руслі російські чорносотенні організації послідовно домагалися залучення у свої структури саме представників робітничих професій. І хоч помітних успіхів у цьому напрямі досягти не вдалося, вже у 1908 р. низка міністерств офіційно запропонувала своїм співробітникам вступати до СРН. Особливою активністю, як писали «Почаевские известия», відзначився міністр шляхів сполучення, котрий звернувся до робітників від власного імені³⁶. Передвісником перетворення СРН у широку народну організацію вважалося її «масове поповнення робітництвом», зокрема приєднання до цієї організації Київської залізничної артілі у складі 600 осіб³⁷.

Проте ставку було зроблено на селянство, сподіваючись на його консервативний монархічний світогляд. Агітація з боку частини православного духовенства забезпечувала постійний приток до Почаєва підписів волинських домохазяїв «За царя і Вітчизну». За даними чорносотенної преси, Почаївська лавра щоденно отримувала від 30 до 50 підписних листів, а на кінець березня 1908 р. їх загальна кількість сягала вже 200 тисяч³⁸. Очевидно, ці показники, як і наведені А. Дубровіним про загальну чисельність волинського «Союзу» в 1,7 млн осіб, свідомо перебільшувались³⁹. Однак не варто й замовчувати популярність СРН серед частини українського селянства. Про це свідчать і офіційні дані, згідно з якими вже через декілька місяців після створення цієї організації у 1905 р., вона налічувала на теренах України 29 відділів з дванадцятьма тисячами членів⁴⁰.

Селян свідомо вводили в оману псевдонаціональні ідеї чорносотенців. З одного боку, СРН затушовував українське питання, трансформуючи його в коло загальноросійських національних інтересів. З іншого, єдиноросійське, а отже, православне протиставлялося польському (католицькому) та єврейському (юдейському) елементам. «Руські царі, — читаємо у чорносотенній пресі, — завжди надто милостиво ставилися до підкорених народів», намагаючись «породити в них не почуття рабів, а свідомість менших братів»⁴¹.

Союз руського народу вдавався навіть до риторичного «захисту» від поляків «Русько-уніатської церкви» в Західній Україні, яка зберігала традиції східного християнства⁴². Все це лягало на родючий ґрунт історичної пам'яті українського селянства про часи польського панування.

Ідеологічно спотвореним виявився і соціально-економічний аспект діяльності Союзу руського народу. Масове створення «русських» кооперативних складів та споживчих лавок відбувалося в руслі антипольської та антиєврейської акції. «Союзицький» кооперативний рух виконував, безумовно, й позитивну економічну функцію, адже споживчі спілки намагалися обслуговувати всю округу⁴³. До того ж ціни на товари в них були нижчі ринкових. Так, у Почаєві «союзна споживча кооперація» продавала дешеве жито, керосин, здійснювала оптові операції з місцевими сільськими лавками⁴⁴.

Економічна активність СРН приваблювала українське селянство, яке також підключалося до кооперативного руху. Згідно з повідомленням газети «Благовест», за три роки існування Союзу руського народу на Волині торгово-промислова сфера діяльності була «наполовину відвойована людьми руської національності»⁴⁵.

Проте господарські структури чорносотенців вели боротьбу і з українським кооперативним рухом, який об'єднував невеликі акціонерні спілки. Ідеологічно заангажований дослідник Ю. Самойлович називав їх власністю національної буржуазії, котра, конкуруючи з російським капіталом, намагалася завоювати ринки збуту⁴⁶. Утискам СРН піддалося, наприклад, товариство дрібного кредиту, на чолі якого у 1910 р. стояв відомий український письменник Д. Маркевич. Для нейтралізації цього об'єднання лаврські ченці використовували свою «союзницьку» кооперацію — «Почаєво-Волинський народний кредит»⁴⁷.

Таким чином, чорносотенний аспект російської громадсько-політичної й державно-церковної місії набув на українських землях агресивного вияву. Звичайно, більшість православного духовенства намагалася дистанціюватися від воєнного великодержав'я. Однак духовне освячення офіційною церквою чорносотенних організацій значною мірою зашкодило розвитку українського національного відродження, складовою якого було патріотичне піднесення українського духовенства.

Реалізація реакційного напрямку місії була справою світських і церковних шовіністичних об'єднань, ідеологічне ядро яких становила концепція зумовленості революційних народних рухів національними чинниками. Політичне кредо чорносотенців найточніше сформулював відомий натхненник Союзу руського народу почаївський чернець Іліодор. «У гідри революції, — зазначав

36 Почаевские известия. — 1908. — 4 декабрия.

37 Благовест. — 1910. — 28 марта.

38 Там же. — 1908. — 27 марта.

39 Почаевские известия. — 1908. — 28 января.

40 Ткачуков И. Указ. соч. — С. 224.

41 Почаевские известия. — 1908. — 7 июля.

42 Там же. — 1908. — 27 сентября.

43 Там же. — 1908. — 12 января.

44 Там же. — 1908. — 15 февраля.

45 Благовест. — 1909. — 21 октября.

46 Самойлович Ю. Значач твир.

47 Там само.

він на з'їзді «союзників», — голова жидівська, черево вірменське, ноги польські, а руки російські. Голова замислює, черево обіцяє, ноги втікають, а руки попадаються»⁴⁸.

Сприйняття народної революції як інородчеської, передусім єврейської інтриги надихало право-монархічні напівцерковні організації на переслідування всього єврейства. Невдоволення шовіністичних кіл в Україні пронизувало основні соціальні пласти. Деформація у сфері народонаселення вбачалася у порівняно високій питомій вазі євреїв (8 % в Україні проти 4 % у середньому в імперії)⁴⁹. У сфері віросповідній подразнюючим чинником виступала, зокрема, краща забезпеченість іудеїв культовими спорудами, які начебто мали показники «на третину вищі, ніж православні»⁵⁰. Нарешті, соціально-економічні підвалини антисемітизму корінилися, за переконанням єпархіальних архієреїв, у надуманій монополії євреїв на торгівлю і промислове виробництво та у викликаній цією обставиною «надмірній експлуатації народу»⁵¹. Чимало церковних ієрархів в Україні беззастережно стверджували, що саме в народній уяві єврейство виступало «головною причиною революції»⁵².

Кампанії дискримінації «інородців» не обмежувалися пропагандистськими закликами до «очищення армії»⁵³ та «регулювання прийому євреїв в навчальні заклади» Правобережжя⁵⁴. В Україні, як і в цілій імперії, назрівали акти антиєврейського екстремізму. Весною — влітку 1905 р. відбулися погроми в Житомирі та Керчі, охопивши при цьому й окремі села.

Нам видаються надуманими традиційні звинувачення священників у освяченні кровопролиття⁵⁵, адже молебні, котрі передували кожній терористичній акції зазвичай не присвячувались їм безпосередньо. Тавро істинних ідеологів погромів несла на собі чернеча верхівка. Віхою на цьому шляху стало сприяння Почаївської лаври формуванню бойових «стрілецьких товариств»

при Союзі руського народу. Одна з їхніх функцій полягала у «попередженні ініційованих інородцями» селянських бунтів та робітничих страйків⁵⁶.

Відновлені у жовтні 1905 р. погроми, що охопили Одесу та Київ, призвели до загибелі близько тисячі осіб. Тоді у відповідь на маніфестації страйкуючих київських робітників були влаштовані багатотисячні збройні «патріотичні ходи» за участю духовенства, метою яких було проголошено «умиротворення міста, відновлення законності і порядку»⁵⁷.

З поширенням в Україні відозви петербурзьких монархічних організацій: «Причини нещастя в Росії і засоби запобігання зла від євреїв» (квітень 1906 р.)⁵⁸, шовіністичні тенденції набули нового пожвавлення. Полтавське відділення «Русского собрания» надіслало відкритого листа Голові Держдуми Муромцеву з ультимативним застереженням від ухвалення рішень про амністію політичних в'язнів та з погрозою вчинення масових безпорядків у «районах єврейської осілости»⁵⁹. Згодом чорносотенне духовенство краю виступило проти судового виправдання учасників робітничих бунтів на Полтавщині, які проходили у справі «Лубенецької самооборони»⁶⁰.

Разом з тим чорносотенна монастирська пропаганда демонструвала вдаване намагання монархічних об'єднань виступати у ролі захисників робітничо-селянських інтересів. Активно культивувалася ідея єдності народу і монархістів у їхніх намірах «збройного викорінення "інородчеської революції"», «масового переселення євреїв у Палестину» й «економічного звільнення» корінного населення⁶¹.

Зростання соціальної напруги було спричинене серією провокаційних акцій. Серед них сфабрикована справа Менделя Бейліса⁶², використана архімандритом Андріаном для відкритого заклику до погромів⁶³, вбивство в Києві анархістом-революціонером Д. Богровим прем'єра Росії П. Столипіна (вересень 1911 р.)⁶⁴.

⁴⁸ Почаевские известия. — 1908. — 18 февраля.

⁴⁹ Там же. — 1908. — 3 января.

⁵⁰ До речі, реальні показники були близькими: перед 1914 р. в Україні діяло 1400 синагоги на 2,1 млн єврейського населення, тоді як у розпорядженні 21 млн православних перебувало 11 тис. церков. Згідно з цією статистикою, одна синагога припадала на 1500 іудеїв і одна церква на 1980 православних. — Підраховано за: Ярославский Е. Господствующая великодержавная нация и инородцы // История классовой борьбы в царской России и религия. — М., 2003 — С. 77.

⁵¹ Центральный государственный исторический архив России в Санкт-Петербурге. — Ф. 796. — Оп. 442. — Д. 2118. — Л. 12 об.

⁵² Там же. — Д. 2117. — Л. 19–20.

⁵³ Почаевские известия. — 1908. — 30 апреля.

⁵⁴ Державний архів у м. Кам'янець-Подільськ. — Ф. 315. — Оп. 1. — Спр. 9202. — Арк. 2.

⁵⁵ Ростов Н. Указ. соч. — С. 65.

⁵⁶ Почаевские известия. — 1908. — 28 февраля.

⁵⁷ Киевлянин. — 1905. — 20 октября.

⁵⁸ Народ. — 1906. — 2 (15) апреля.

⁵⁹ Церковная газета. — 1906. — 25 июня.

⁶⁰ Благовест. — 1909. — 21 октября.

⁶¹ Почаевские известия. — 1908. — 9 января; 24 января; Благовест. — 1910. — 28 марта.

⁶² Менделя Бейліса було звинувачено у вбивстві (12 березня 1911 р.) 13-річного учня Києво-Софійського духовного училища Андрія Ющипського. Підставами для підозри були названі ритуальний характер нанесених 47 ран та віднайдення тіла загиблого на цегельному заводі, що належав єврейській хірургічній клініці // Двуглавый орёл. — 1913. — 26, 27, 29 октября; 17 ноября.

⁶³ Там же. — 1912. — 11 марта.

⁶⁴ Очікування у зв'язку з цим новою хвилею терору викликало паніку у майже всі євреї в ніч з 1 на 2 вересня змушені були залишити Київ. Трагедія охопила населен-

Посиленню шовіністичних настроїв сприяло також редакційне повідомлення газети «Двуглавый орёл» (головний редактор — священник Ф. Синькевич) про арешт у Києві 17 агітаторів-підбурювачів робітничого страйку, які належали до есерів та єврейської соціал-демократичної організації «Бунд»⁶⁵.

ня чисельністю понад 200 тис. осіб. Див.: ЦДІАУК. — Ф. 127. — Оп. 790. — Спр. 172. — Арк. 10.

⁶⁵ Там само.

Таким чином, у процесі протидії робітничо-селянському руху та захисту монархії реакційні кола духовенства Російської православної церкви виявилися причетними до застосування широкого спектра силових засобів — від політичних провокацій до масового терору на національному ґрунті. Подальший розвиток чорносотенства не привів до формування густої мережі його організацій. Але вкраплення підривало народну довіру до соціальної церковної ідеології або спотворювало світогляд значної частини українства.

ДЖЕРЕЛА

1. Благовест. — 1908. — 27 марта.
2. Благовест. — 1909. — 21 октября.
3. Благовест. — 1910. — 28 марта.
4. Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX — начало XX в.) / Е.Ф. Грекулов. — М., 1969. — 184 с.
5. Двуглавый орёл. — 1912. — 11 марта.
6. Двуглавый орёл. — 1913. — 26, 27, 29 октября; 17 ноября.
7. Державний архів у м. Кам'янець-Подільський. — Ф. 315. — Оп. 1. — Спр. 9202. — Арк. 2.
8. Драгоманов М.П. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос / М.П. Драгоманов. — Казань, 1906. — 57 с.
9. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст. / А. Зінченко. — К., 1993. — 256 с.
10. Киевлянин. — 1905. — 20 октября.
11. Крывелев И.А. Русская православная церковь в первой четверти XX века / И.А. Крывелев. — М., 1982. — 64 с.
12. Народ. — 1906. — 2 (15) апреля.
13. Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы / С.В. Познышев. — М., 1906. — 316 с.
14. Почаевские известия. — 1908. — 2 января; 3 января; 9 января; 12 января; 24 января; 28 января.
15. Почаевские известия. — 1908. — 15 февраля; 18 февраля; 28 февраля.
16. Почаевские известия. — 1908. — 5 марта; 7 марта; 8 марта; 29 марта.
17. Почаевские известия. — 1908. — 30 апреля.
18. Почаевские известия. — 1908. — 27 июня.
19. Почаевские известия. — 1908. — 7 июля.
20. Почаевские известия. — 1908. — 27 сентября.
21. Почаевские известия. — 1908. — 16 октября; 17 октября.
22. Почаевские известия. — 1908. — 4 декабря.
23. Ростов Н. Духовенство и русская контрреволюция конца династии Романовых / Н. Ростов. — Б. м., 1930. — 156 с.
24. Самойлович Ю. Українська церква на послугах національної контрреволюції / Ю. Самойлович // Революція й релігія: 36. Комісії для дослідження релігійної ідеології. — Х. — К., 1930. — С. 198–302.
25. Ткачуков И. Темные силы в дни первой революции и в годы реакции / И. Ткачуков // Пути революции. — 1926. — № 2–3 (5–6). — С. 224–225.
26. Туткевич Д. Полтавское торжество и пребывание Государя Императора Николая II в Полтаве и Киеве / Д. Туткевич. — К., 1910. — 43 с.
27. Центральный государственный исторический архив России в г. Санкт-Петербурге. — Ф. 796. — Оп. 442. — Д. 2117; Д. 2118.
28. Центральний державний історичний архів у м. Києві. — Ф. 127. — Оп. 789. — Спр. 743; Оп. 790. — Спр. 172, 331; Ф. 182. — Оп. 1. — Спр. 254; Ф. 296. — Оп. 1. — Спр. 3; Ф. 442. — Оп. 857. — Спр. 312.

29. Церковная газета. — 1906. — 11 июня; 25 июня.
30. Церковь и народ. — 1906. — № 1; № 9; № 10.
31. Ярославский Е. Господствующая великодержавная нация и инородцы / Е. Ярославский // История классовой борьбы в царской России и религия. — М., 2003. — С. 64–87 с.

REFERENCES

1. Blagovest. — 1908. — 27 marta.
2. Blagovest. — 1909. — 21 oktiabria.
3. Blagovest. — 1910. — 28 marta.
4. Grekulov E.F. Tserkov, samoderzhaviiie, narod (2-ia polovina XIX — nachalo XX v.) / E.F. Grekulov. — M., 1969. — 184 s.
5. Dvuglavyi oriol. — 1912. — 11 marta.
6. Dvuglavyi oriol. — 1913. — 26, 27, 29 oktiabria; 17 noiabria.
7. Derzhavnyi arkhiv u m. Kamianets-Podilskyi. — F. 315. — Op. 1. — Spr. 9202. — Ark. 2.
8. Dragomanov M.P. Velikoruskii internatsional i polsko-ukrainskii vopros / M.P. Dragomanov. — Kazan, 1906. — 57 s.
9. Zinchenko A.L. Blagovistia natsionalnoho dukhu. Ukrainska tserkva na Podilli v pershii tretini XX st. / A.L. Zinchenko. — K., 1993. — 256 s.
10. Kievlianin. — 1905. — 20 oktiabria.
11. Kryvelev I.A. Russkaia pravoslavnaia tserkov v pervoi chetverti XX veka / I.A. Kryvelev. — M., 1982. — 64 s.
12. Narod. — 1906. — 2 (15) apreliia.
13. Poznyshev S.V. Religioznyie prestupleniia s tochki zreniia religioznoi svobody / S.V. Poznyshev. — M., 1906. — 316 s.
14. Pochaevskie izvestiia. — 1908. — 2 yanvaria; 3 yanvaria; 9 yanvaia; 12 yanvaria; 24 yanvaria; 28 yanvaria.
15. Pochaevskie izvestiia. — 1908. — 15 fevralia; 18 fevralia; 28 fevralia.
16. Pochaevskie izvestiia. — 1908. — 5 marta; 7 marta; 8 marta; 29 marta.
17. Pochaevskie izvestiia. — 1908. — 30 apreliia.
18. Pochaevskie izvestiia. — 1908. — 27 iunia.
19. Pochaevskie izvestiia. — 1908. — 7 iulia.
20. Pochaevskie izvestiia. — 1908. — 27 sentiabrja.
21. Pochaevskie izvestiia. — 1908. — 16 oktiabria; 17 oktiabria.
22. Pochaevskie izvestiia. — 1908. — 4 dekabria.
23. Rostov N. Dukhovenstvo i russkaia kontrrevoliutsiia kontsa dinastii Romanovykh / N. Rostov. — B. m., 1930. — 156 s.
24. Samoilovych Yu. Ukrainska tserkva na posluhakh natsionalnoi kontrrevoliutsii / Yu. Samoilovych // Revoliutsiia i relihiia: Zb. Komisii dlia doslidzhennia relihiinoi ideologii. — H. — K., 1930. — S. 198–302.
25. Tkachukov I. Temnye sily v dni pervoi revoliutsii i v gody reaktsii / I. Tkachukov // Puti revoliutsii. — 1926. — № 2–3 (5–6). — S. 224–225.
26. Tutkevich D. Poltavskoie torzhество i prebyvaniiie Gosudaria Imperatora Nikolaia II v Poltave i Kieve / D. Tutkevich. — K., 1910. — 43 s.
27. Tsentralnyi gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv Rossii v g. Sankt-Peterburge. — F. 796. — Op. 442. — D. 2117; D. 2118.
28. Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv u m. Kyievi. — F. 127. — Op. 789. — Spr. 743; Op. 790. — Spr. 172, 331; F. 182. — Op. 1. — Spr. 254; F. 296. — Op. 1. — Spr. 3; F. 442. — Op. 857. — Spr. 312.
29. Tserkovnaia gazeta. — 1906. — 11 iunia; 25 iunia.
30. Tserkov i narod. — 1906. — № 1; № 9; № 10.
31. Yaroslavskii Ye. Gospodstvuiushchaia velikoderzhavnaia natsiia i inorodtsy / Ye. Yaroslavskii // Istoriia klassovoi borby v tsarskoi Rossii i religii. — M., 2003. — S. 64–87 s.

Геннадий Надтока

УЧАСТИЕ РОССИЙСКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕРНОСОТЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье освещена деятельность черносотенных организаций в Украине начала XX века. Речь идет, в частности, о Союзе русского народа, «Двуглавом орле» и других реакционных образованиях, которые функционировали под руководством не только шовинистически настроенных политических партий, но и Российской православной церкви. Раскрыта сущность пропагандистской деятельности черносотенных организаций, а также их участие в погромах, направленных против национальных меньшинств.

Ключевые слова: Российская империя, Российская православная церковь, украинские земли, черносотенные организации, Союз русского народа, «Двуглавый орел», монархическая идеология, шовинизм, погромы.

Hennadij Nadтока

RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE ACTIVITIES OF THE BLACK HUNDRED ORGANIZATIONS ON THE UKRAINIAN LANDS AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The article is devoted to the activity of the monarchical Black-Hundred organizations in Ukraine at the beginning of the 20th century. The article is, in particular, about the "Union of the Russian People", "Two-Headed Eagle" and other reactionary formations that acted under the leadership of not only chauvinistic political parties, but also under the Russian Orthodox Church (ROC). It is proved that the Orthodox clergy fulfilled social state orders, aimed at national unification, undermining the revolutionary movement and preserving the monarchical regime in the country.

It was found out, in particular, that the leaders of the Russian Orthodox Church, ranked bishops and metropolitans, were members of monarchical organizations as honorary members, encouraged the enrollment of sacred and clerics and monks to them, were tempted by the process of conversion of temples and monasteries into the cells of these reactionary structures. The higher hierarchs also used the powerful opportunities of the church press to propagate chauvinistic ideology. There has been proved participation of the Black-Hundred organizations in mass pogroms against the national minorities. Historical facts, mentioned in the article, test the deep ideological crisis of the Russian Orthodox Church at the beginning of the 20th century and the total loss of public authority.

Key words: Russian Empire, Russian Orthodox Church, Ukrainian lands, Black-Hundred organizations, "Union of the Russian People", "Two-Headed Eagle", monarchical ideology, chauvinism, pogroms.

Дата надходження статті до редакції: 15.05.2017 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бонь Олександр — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Брехуненко Віктор — завідувач відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, доктор історичних наук.

Будзар Марина — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Головченко Володимир — старший науковий співробітник Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор політичних наук, професор.

Гражевська Яна — аспірантка Київського університету імені Бориса Грінченка.

Довжик Алла — аспірантка Київського університету імені Бориса Грінченка.

Ковальов Євген — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Кривошея Ігор — завідувач кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, кандидат історичних наук, професор.

Куляниця Наталя — магістрант Київського університету імені Бориса Грінченка.

Куцик Руслан — аспірант Київського університету імені Бориса Грінченка.

Леп'яко Сергій — професор кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, доктор історичних наук.

Лях Ольга — магістрант Київського університету імені Бориса Грінченка.

Мицик Юрій — провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, доктор історичних наук, професор.

Надтока Геннадій — професор кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук.

Саган Галина — професор кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Срібняк Ігор — завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор.

Тарнавський Ігор — доцент кафедри історії України факультету соціології та права НТУУ «Київський політехнічний інститут», доктор історичних наук.

Черкаська Дарія — аспірантка Київського університету імені Бориса Грінченка.

Щербак Віталій — професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук.

Якименко Людмила — співробітник державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань», кандидат філологічних наук.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	3
Срібняк І. Створення та діяльність Комітету культурної помочі українцям у Німеччині у таборі Раштат (друга половина 1918 р.)	3
Саган Г. Навчання південних слов'ян у Київській духовній академії (1900–1918)	9
Лях О. Формування культурного осередку у Гринвіч-Віллідж у XIX — на початку XX століть	19
Надтока Г. Участь Російської православної церкви в діяльності чорносотенних організацій на українських землях на початку XX століття	26
Головченко В. Історико-інформаційна складова гібридної агресії Росії проти Української держави	35
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	46
Гражевська Я. Сеймова конституція 1611 року: контекст українських воєводств Речі Посполитої	46
Куляниця Н. Уряд старости у місті Кременець в 1560–1627 роках	54
Брехуненко В. Адвокатський хліб: заробітки адвокатів у Гетьманщині	60
Щербак В. Соціально-економічний розвиток Києва у XVIII ст.	68
Ковальов Є. Київський текст Миколи Костомарова (до двохсотліття з дня народження історика)	76
Куцик Р. Прийоми інформаційного впливу російської імперської влади на населення Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр.	82
Бонь О. Діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим у Києві в 1920-х рр.: соціальний контроль	88
Довжик А. Репресії проти жінок — викладачів вишів (за матеріалами архівно-слідчої справи Теофілії Войславської)	95
Черкаська Д. Робота Лазаря Славіна у Державній академії історії матеріальної культури	103
Тарнавський І. Місцева допоміжна поліція Донеччини в період нацистської окупації (1941–1943 рр.)	110
Кривошея І., Якименко Л. Кримські об'єкти культурної спадщини ЮНЕСКО: постанексійний синдром (на матеріалі електронних видань)	120
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	129
Мицик Ю. Маєтності Анастасії Скоропадської на Кролевеччині	129
Будзар М. Історія Києва в его-документах: лист Г.П. Галагана до О.В. Кочубея 1857 р.	136
РЕЦЕНЗІЇ ТА ПРИМІТКИ	141
Щербак В. За свідченнями османських джерел. Рецензія на монографію Фергада Туранли «Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI — перша чверть XVIII століття). — К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2016. — 606 с.»	141
Леп'яво С. Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / упорядники В. Брехуненко, Ю. Мицик, В. Щербак. — К. : Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, 2016. — 608 с.	143
Ковальов Є. Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. — К. : Критика, 2015. — 376 с. : бібл., іл.	144
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	146

Наукове видання

Київські історичні студії

№ 1 (4), 2017

Kyiv Historical Studies

Науковий журнал

За зміст поданих матеріалів відповідають автори

Видання підготовлене до друку в НМЦ видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувач НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*
Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*
Над виданням працювали *Л.В. Потравка, Н.І. Гетьман, Л.Ю. Столітня,*
Т.В. Нестерова, Н.І. Погорєлова

Підписано до друку 04.07.2017 р. Формат 60х84/8.
Ум. друк. арк. 17,21. Обл.-вид. арк. 18,85. Наклад 100 пр. Зам. № 7-075.

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі Інтернет без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
www.kubg.edu.ua

Handwritten signature or text, possibly 'Гринченко'.